

QƏDİM AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

i.f.d. Ceyhun Məmmədov,
Millət vəkili, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu müəllimi
ceyhunmammadov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə qədim Azərbaycanda meydana gələn dövlət-din münasibətləri araşdırılır. Burada qeyd olunur ki, qədim dövrlərdə Manna, Midiya, Atropatena və Albaniyada spesifik dövlət din siyasəti həyata keçirilirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim Azərbaycanda Avestadakı əski dini-hüquqi qaydalardakı normalar və Sasani feodal dövlətinin real sosial-iqtisadi şəraiti arasında ziddiyyətlər mövcud idi. Sasani teologiyasının açıq sxolastik və mühafizəkar xarakteri Sasani dövlətinin fəal hərbi və ticarət ekspansiyası fonunda xüsusi aydınlıqla təzahür edirdi. Sasani imperiyası ərazilərindəki əhali müxtəlif dinlərə və mədəniyyətlərə, müxtəlif sosial və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik idi. İmperiyanın rəsmi, dini qurumları öz ərazisində Aristotelin irsini öyrənən və Xristianlığın tədris olunduğu fəlsəfi məktəblərin mövcudluğu ilə barışmalı olurdu. Zərdüştlüyün ali rəhbərliyi Hindistanın din və mədəniyyətinin təsiri ilə hesablaşmalı, Avestanın fars tərcüməsinin, yunanların fəlsəfi təlimlərinin əsaslarının, qədim hind fəlsəfəsi və təbabətinin öyrənilməsi ilə barışmalı idilər.

Zərdüşt dini Əhəmənilərin dövründən etibarən Azərbaycan, İran və Orta Asiyanın qədim tayfalarının əsas dini idi. Sonrakı dövrlərdə bu din digər bölgələrdə də geniş yayıldı.

Bu dinin kahinləri mövcud ictimai quruluşun ilahi bir mənşəyə malik olduğunu təbliğ edirdilər. Zərdüştlük qədim Azərbaycan dövlət dini kimi, həmin dövrün dövlət-din münasibətlərində əsas rol oynayırdı. Bu həmin dövrdə dövlət siyasətində, qəbul edilən qərarlarda özünü açıq büruzə verirdi.

Zərdüştlük təlimi sonrakı mərhələdə qədim yunan və Avropa fəlsəfəsinə təsir etmiş, həm də dualist fəlsəfi sistem, əxlaq kodeksi kimi yayıldığı ərazilərdə şüurlara, həyat tərzlərinə, davranışlara ciddi hakim olmuşdur.

Həmin dövrün dövlət başçıları hər bir şəhərdə nüfuzlu, güclü zərdüştlük dini təşkilatları (magustan) yaratmış, dövlət fərmanlarında Zərdüştlük sarayda, ölkənin bütün şəhərlərində və ərazisində dövlət dini kimi sərbəst fəaliyyət göstərmişdir.

Açar sözlər: Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya, dövlət, din, Avesta, Zərdüştlük.

Giriş

Azərbaycanda yaranan hər bir dövlətin dini mövcud idi. Manna tayfalar ittifaqının dini isə Bütperəstlik hesab olunurdu. Midiya və Atropatenanın dövlət dini Zərdüştlük idi. Albanlar isə qədim dövrdə Aya və Günəşə sitayiş edirdilər. Qeyd olunanlardan belə bir ümumiləşdirmə apara bilərik ki, qədim Azərbaycanda tayfa dinləri, milli və dövlət dinləri mövcud olmuşdur.

Qədim Albaniyada Günəş yeganə Allah sayılırdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində kutilər, lillubilər, hürriqlər kimi tayfa ittifaqları mövcud olmuşdur. Müasir azərbaycanlıların fiziki tipinin təşəkkülündə iki avropoid antropoloji tipinin – “Kafkasion” və “Aralıq dəniz tipi”nin iştirak etdiyi ehtimal olunur.

Qədim dövrlərdə qəbilə-tayfa münasibətlərinin inkişafında dini amil əsaslı rol oynamağa başlamışdır. Bu proses qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edirdi. İctimai quruluşun inkişafı dini dünyagörüşünə öz təsirini göstərirdi.

“Ayrı-ayrı şəxslərin varlanması”, tayfa ağsaqqallarının nüfuzunun artması, dünyəvi və hərbi işin, bəzi hallarda dini rəhbərliyin də onların əlində cəmləşməsi bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə şərait yaradırdı” (Azərbaycan tarixi I/1994, 54). Göründüyü kimi, tayfa başçılarının əllərində dünyəvi, hərbi və dini hakimiyyətlərin cəmləşməsi onların nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Hələ eramızdan əvvəl III minillikdən oda və atəşə sitayiş edən Azərbaycan tayfaları yaxın-uzaq qonşu bölgələrlə sıx dini-mədəni əlaqə saxlayırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycanın cənubunda və ona qonşu olan vilayətlərdə ilk böyük tayfa ittifaqları *“ethnosial səciyyə daşıyan etnik birləşmələr meydana gəldi” (Azərbaycan tarixi 1993, 39-40).* Bu birləşmələr vahid mədəniyyətə və dini dünyagörüşə malik qohum tayfalardan təşkil olunmuşdu.

Qədim Azərbaycan dövlətlərinin dinləri

Eramızdan əvvəl III minilliyin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanda Aratta adlı ilk dövlət qurumu meydana gəldi. Arattada çoxallahlılıq yayılmışdı. Digər dövlət qurumu olan Lullubidə səma, bərəkət, məhəbbət, Ay və Günəş allahlarına sitayiş edilirdi. Kutulidə də çoxallahlılıq mövcud idi.

Tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində Azərbaycan ərazisində Manna və Midiya dövlətləri meydana gəlmişdi.

Manna xırda dövlət birləşmələrindən ibarət idi. Manna dövlətinin möhkəmliyinin səbəbi burada *“irsi Çar hakimiyyətinin mövcudluğu faktının olmasıdır”* (Кашкай 1977, 59). Deməli, Manna dövləti onun qədim əhalisinin kutiyalılar, lullubilərin və onların dini dünyagörüşünün uzunsürən ictimai-siyasi və mədəni inkişafı nəticəsində yarandı. Bu barədə Azərbaycanın görkəmli tədqiqatçısı İ.Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi: *“Manna bu vilayətlərdə eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə mövcud olmuş kutiyalı-lullubi tayfa ittifaqlarının bilavasitə varisi idi”* (Алиев 1961, 176). İ.Əliyev mannalıların etnik özünüdərkini inkişafında onların çoxallahlı dininin mühüm rol oynadığını göstərir.

Mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, mannalılar müxtəlif ilahi qüvvələrə sitayiş edirdilər, məbədlərdə ibadət edirdilər. Buraya allahların heykəlləri qoyulurdu. Mannalıların mənəvi dünyagörüşü dini əfsanələrdə əks olunmuşdu. Mannada irsi hakimiyyət mövcud idi. Hökmdar dövlətin dünyəvi, dini, hərbi başçısı idi.

Türklərin dövlətçilik ənənələri və dini təsəvvürlərinin qarşılıqlı münasibətləri, totemizmdən başlayaraq səmavi-ilahi dinlər ümumi şəkildə bəşəriyyətə aid edilir.

“Müxtəlif qəbilə və boy quruluşlarına, fərqli etnoqrafi məkana sahib olan türklərin ilk çağlarda müxtəlif dini inanclara bağlılığı təbiidir və bunu milli bir din adı ilə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir” ([http://www.qafqazinfo.az/gundem.az/turklerin – dini – menseyi haqqında-Fazil-mustafa./21.09.2017/](http://www.qafqazinfo.az/gundem.az/turklerin-dini-menseyi-haqqinda-fazil-mustafa/))

Azərbaycanda qədim dövlətlərin siyasətində əsas yer tutan din mürəkkəb və ictimai tarixi hadisə idi.

Məhz uzaq əcdadlarımızın yaratdıqları əski inancları, məntəlləri, dini mədəniyyəti, dövlətçiliyi azərbaycanlıları bu günə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanlıların etnogenezi onların bütün dini-mədəni uğurları ilə bu etnosun tarixini müəyyən edən çoxsahəli dialektik prosesdir.

Məlum olduğu kimi, azərbaycanlıların ilkin etnik ümumilliyi Albaniyada (Şimali Azərbaycanda) və Atropatendə (Cənubi Azərbaycanda) təşəkkül tapmışdır. Şimali və Cənubi Azərbaycan əhalisi – azərbaycanlılar ümumi kökə, dilə, dinə malik olmuş, tarixən eyni tayfalardan əmələ gəlmişlər.

“Təbii-tarixi inkişafın gedişində təşəkkül tapan Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik ənənələrini (əski inanclarını), qədim dillərini qoruyub-saxlaya bilməmişdir”[18,28]. Deməli, azərbaycanlıların siyasi, dini və mənəvi xüsusiyyətləri vəhdətdə inkişaf etmişdir.

Qəbilədən-tayfaya, xalqdan-etnosa, millətdən-dövlətə doğru gedən proseslərdə din ayrılmaz amil olmuşdur. Tarixən formalaşmış hər bir xalq *“özünün ərazi, mədəni-dil (din), təsərrüfat-məişət psixoloji, mənəvi xarakteri ilə, milli-etnik özünüdərkini, identikliyin və səfərbərliyin uyğun tiplərinin şərtlənməsi ilə, ümumi xarakterik xüsusiyyətləri ilə”* (Абдулатипов 2004, 44) fərqlənir.

Qəbilə-tayfa quruluşu özünün müəyyən mərhələsində dövlətlə əvəz olundu. Eyni ərazidə məskunlaşan qəbilə və tayfa üzvlərinin birgəyaşayışı tədricən aradan qalxırdı. F.Engels yazırdı: *“Qəbilə birləşmələrinin üzvləri öz ümumi işlərini müzakirə etmək üçün daha bir yerə toplaşa bilmirdilər. Hələ yalnız cüzi işlər, məsələn, dini bayramlar keçirilməsi birtəhər qaydaya salınırdı”*(Engels 1971, 185). Deməli, qəbilə quruluşunun dövlətə keçidi mərhələsində hələ də birləşdirici inteqrativ amil rolunu din oynayırdı.

Midiya dövlətinin tərkibində olmuş Azərbaycan tezliklə Əhəmənilər imperiyasının daxilinə qatıldı. Midiya valisi Atropatın yaratdığı Atropatena dövləti eramızdan əvvəl 150-ci ilədək mövcud olmuş, sonralar bu söz ərəb dilində “Adərbayqan”, “Azərbaycan” formasında işlənmişdir. ABŞ-lı azərbaycanşünas tədqiqatçı T.Svyatxovski Azərbaycanın şimal hissəsini İslamdan əvvəl Qafqaz Albaniyası, sonralar Aran adlandığını, qədim Midiya dövrü və Əhəmənilərin hakimiyyəti illərində “Azərbaycan” adının Atropatenedən götürüldüyünü göstərir:

“Daha populyar olan başqa bir fikirə görə, Azərbaycan adı farsca “azər” sözündən götürülüb, mənası “od” deməkdir. Azərbaycan Odlar yurdudur” (Svyatxovski 2000, 3). Müəllif bunu ölkənin Zərdüştüklə, Atəşpərəstlik dini ilə bağlılığı istiqamətindən əlaqələndirir.

Bu dövrdə Zərdüştüklə-Atəşpərəstlik dini İranın dövlət dini olmuşdur. İslamdan əvvəl Azərbaycanın şimalı Albaniya, cənubu Atropatena adlanırdı.

Atropatena mədəniyyəti Qərbin və Şərqlin xüsusiyyətlərinin vəhdətini (Ellin mədəniyyətinin təsiri ilə) özündə əks etdirirdi. Atropatenada elmi-dini təsəvvürlər vəhdət şəklində çıxış etmişdir. Akademik Z. Məmmədov bu təsəvvürlərin məcusiliklə əlaqəli olduğunu qeyd etmişdir:

“Məcusilik (əl-məcusiyə-maqiya) termini müxtəlif məzmununda şərh edilmişdir. Herodotun “Tarix” kitabında maqlar Midiya tayfalarından biri, həm də kahin (bilici, yuxuyozan) kimi mənalar daşımışdır. Midiyada yaşayan məcuslar elmlərlə məşğul olmuş, Zərdüştlüyün formalaşmasında və yaşamasında fəal rol oynamışlar” (Məmmədov 19914, 11).

Dövlətin yaranması ilə dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ başlandı. Belə dövrdə Azərbaycanla sıx bağlı olan Zərdüştlük dini o dövrdə İranın rəsmi dövlət dini olmuşdur. Bütün dövrlərdə öz dəyərini saxlamış Zərdüştlük dininin bütün prinsiplərini əks etdirən Avestada *“qədim Azərbaycan xalqının dini, fəlsəfi, əxlaqi, etik, sosial-siyasi və qismən də hüquqi görüşləri, eləcə də ictimai quruluş məsələsi öz ifadəsini tapmışdır. Avesta onu yaradanların həyat tərzini, ideologiyasını, o cümlədən dünyaya və cəmiyyətə baxışlarını, bir sözlə, ümumi dünyagörüşünü əks etdirir. Avesta qədim azərbaycanlıların formalaşmış təfəkkürünün, azərbaycanlıların ulu əcdadlarının geniş həyat təcrübəsi potensialının parlaq aynasıdır” (Quliyev 2014,116).*

Zərdüştlük və dövlət-din münasibətləri

Zərdüştlük dini o qədər geniş şöhrət qazanmışdır ki, onun qərblimi, şərqlimi olması ciddi mübahisə doğurmuşdur. Zərdüştlüyün Avropa fəlsəfəsinə Heraklitə, Demokratitə, Aristotelə, Platona, Spinozaya təsiri olmuşdur. Zərdüştlük haqqında klassik alman filosofları Hegel, Kant dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Zərdüştlük dünyada ən qədim din hesab olunur. *“Zərdüştlük ilk dövlət dinidir ki, işğalçılar tərəfindən təqib olunmasına baxmayaraq, güclü təsirə malik olmuş və geniş yayılmışdır” [21, 65].* Zərdüştlük üstün dinə çevrilərək ümumbəşəri və humanist müddəaları müxtəlif sitayiş və mərasimlərdə öz əksini tapmışdır.

Zərdüştlük dinində “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışları eynilik təşkil edir, cəmiyyətin struktur “nərdivan”ının əsas “pillələri” aşağıdakılardan ibarətdir:

“1) cəmiyyətin aşağı vahidi hesab olunan ev-ailə pilləsi (kölələr də bu struktur vahidinə daxil idilər);

- 2) qəbilə, qəbilə icması;
- 3) bir neçə qohum icmaları birləşdirən tayfa;
- 4) tayfaların ittifaqından təşkil edilən vilayət (dahya);
- 5) dahyanın və ya bir neçə vilayətin birliyi (ittifaqı) isə bizə ölkə (dövlət) anlayışını verir” (P3aeb 1986, 24-25).

Deməli, Zərdüştlük dini qədim azərbaycanlıların dini inanclarını, dövlət quruluşunu, dini etiqad, ayin və mərasimləri, dualist dini sistemi əks etdirir.

Zərdüştlüyün dini fəlsəfəsini dualizm təşkil edir. Zərdüştlüyə görə, cəmiyyətdə ədalətlə zorakılıq, qanunla qanunsuzluq dini həyatda xeyir allahı Hörmüzd və şər allahı Əhrimən arasında mübarizə gedir. Zərdüştün yazdığı Avestanın qatları qədim azərbaycanlıların sosial-siyasi, dini-fəlsəfi dünyagörüşünü, “*xalqımızın ictimai həyatında baş vermiş böyük ideoloji dəyişiklikləri, bəlkə də sıçrayışları və bununla yanaşı ideyalar mübarizəsini*” (Quliyev 2014, 124) əks etdirir.

Qatlarda müdrik, ədalətli, humanist hökmdar və onun əksi olan dövlət başçıları məsələsi mərkəzi yeri tutur.

“*Zərdüştün dini-fəlsəfi və sosial-siyasi doktrinasında ədalətsiz, qəddar və tədbirsiz hökmdarlara nifrət ruhu da ifadə edilmişdir. Həmin doktrina ədalətsiz, haqqı nahaqqa verən və qeyri-humanist hökmdarları sanki ölümə məhkum edir*” (Quliyev 2014,124).

Məlum olduğu kimi, Zərdüştlüklə yaxından bağlı olduğuna görə, İran hökmdarı I Dara (e.ə.549-486) yunan filosofu Heraklitə məktublar ünvanlamışdır. Fars hökmdarı yunan filosofunu özünün şah sarayında şərəflə himayə etmək niyyətində idi. Şahın “*bu niyyəti onun fəlsəfəyə, filosoflara xeyirxah münasibətindən xəbər verirdi*” (Mustafayev 2013,23). Burada söhbət təkcə I Daranın bu niyyətindən getmir. I Daranın həm də dövlət dini kimi Zərdüştlüyə qayğısını ifadə edir. Şah bu dinin təsirinin geniş yayıldığını da himayə edirdi.

Görkəmli yunan filosofu Platon Daranı əfsanəvi Sparta qanunvericisi Likurqla, məşhur Solonla eyni sırada görürdü:

“*Elə qabiliyyətli natiq, yaxud çar meydana gələrsə, Likurqun, Solonun, yaxud Daranın qüdrətinə malik olarsa, nitqlərin tərtibçisi kimi də dövlətdə ölməzlik qazanmazmı*” (Платон 1970, 195).

Dara dövlət quruluşu formalarından mükəmməl monarxiyaya üstünlük verirdi. O, xalqı qüsursuz idarə etmək fikrində idi. Platon isə Daranın xalqa xe-

yirli siyasətinə yabancı münasibətindən, dövlətin təbiətinin getdikcə pisləşdiyinin əsas səbəbini hökmdarların yürütdükləri sərt despotik siyasətdə görürdü.

Zərdüştlük dini qədim dünya dinlərindən fərqli olaraq, dini ideologiyanın yüksək zirvəsinə qalxdı. Həmin ideologiya “qədim Azərbaycan dövlətlərinin yaranması və inkişafını konkret tarixi şəraitində təşəkkül tapmış, xüsusi təsir qüvvəsinə malk dini-fəlsəfi, eləcə də sosial-siyasi ideologiya idi” (Quliyev 2014, 130-131). Bu dövrdə dövlət, hökmdar, hakim dairələr, kahinlik Zərdüştlük təlimi vasitəsilə xalq kütlələrini axirət mükafatı vəd etməklə, dini normalardan istifadə etməklə ictimai həyatda münasibətləri tənzimləyirdilər. Azərbaycan dövlətlərində hökmdarlardan sonra ən nüfuzlu şəxsiyyətlər zərdüştçü kahinlər idilər. Kahinlər dünyəvi əyanlar arasından seçilirdilər. Onlar alim-kahinlər kimi şagirdlərə Zərdüştlük dininin əsasını da öyrədirdilər. Zərdüştlük milli-dövlət dinlərinə aid edilmişdir. A.Fazili qeyd edir ki, “Avestanın dini mahiyyət daşımayaq, onu bir sıra qədim xalqların, o cümlədən qədim Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, adət və ənənəsini, tarix və coğrafiyasını özündə əks etdirən böyük bir ensiklopedik kitab adlandırmaq olar” (Fazili 1992,142).

Pəhləvi əsərlərində Orta əsrlərin ərəb və fars mənbələrində Zərdüştlük ənənələrinin mühüm yer tutduğu göstərilir.

“Azərbaycanda Atəşpərəstlik məbədi Adurquşnasp yerləşirdi; burada həmin məbədlə sıx əlaqəsi olan qədim məşhur midiyalı mağlar nəslinin davamçıları olan çoxsaylı nüfuzlu ruhanilər vardı; onlar zərdüştiliyin Qərbi İranda, həmçinin qonşu vilayətlərdə yayılmasında mühüm rol oynayırdılar. Azərbaycanla Zərdüştün nəsihətləri və ənənələri bağlı idi” (Kacымова 1993, 83).

Midiya çarlığı dövründə qədim midiyalı mağların dinləri haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif rəylər mövcuddur. Mağların fəaliyyəti Zərdüştlüyün mürəkkəb təkamülü ilə əlaqədardır. Belə ki, kiçik Avestanın sinkretik dinində, qatlarda əks olunan peyğəmbərin təlimi transformasiyaya məruz qaldı. Midiya tayfalarından biri, Midiya tayfa ittifaqlarının üzvlərindən olan mağlar eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə sakral funksiyalar yerinə yetirir, qədim İrandakı büt-pərəst allahlara sitayiş edir və bu allahların şərəfinə himnlər hazırlayırdılar.

“Əhəmənilər dövründə antik mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, mağlar hakim sülalələrin rəsmi kahinləri kimi xidmət edir. Şahlar şahı sarayında güclü nüfuza malik idilər; onlar atəşə sitayişdə əsas fiqurlar idilər, yalnız İrandakı

allahlara deyil, başqa allahlara da qurbanlar kəsirdilər” [20,83]. Mağlar sırf qədim azərbaycanlılar idilər. Y.V.Çəmənəminlinin fikrincə, mağlar Midiyada və İran imperiyasında hakimiyyət strukturlarında mühüm rol oynamışlar. Xristianlıqdan 10-15 əsr əvvəl yaranmış Zərdüştlük dininin böyük şöhrət qazandığını göstərən müəllif yazırdı:

“Zərdüştin ruhaniləri mağlar qədim zamanlarda Muğanda yaşamışlar. Bunu IX-X əsrlər ərəb coğrafiyaşünasları da qeyd edirlər” (Çəmənəminli III/1977, 72).

Bəzi Qərb mənəbləri, hətta azərbaycanlı tədqiqatçılar da səhv olaraq, Əhəmənilər imperiyasına daxil olan xalqların, əsasən, farsdilli olduğunu iddia edirlər. İmperiya daxilindəki qədim azərbaycanlılar türkdilli və təkallahlı Zərdüştlük dininə etiqad edən xalqlardan biri idi. Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycanda zərdüşti adətləri” məqaləsində bunu təsdiq edirdi:

“Midiya dövlətinin süquta uğradan parsılar, Midiya və Azərbaycanın din və ayinlərini və bütün mədəniyyətini iqtibas edirdilər. Zərdüştlüyü İrana bəxş edən azərbaycanlılar (muğlar) İrandakı müəssisələri əsrlərcə idarə etmişlər. Hətta bəzən hökuməti də ələ almağa qalxmışlarsa da müvəffəq olmamışlar” (Çəmənəminli III/1977, 89).

Göründüyü kimi, tarixən qədim dövrlərdən farslar da ermənilər kimi qonşu xalqların mədəniyyətlərini, dinlərini, adət-ənənələrini mənimsəmişlər. Müəllif Kür və Araz çayları arasında məskunlaşmış qədim azərbaycanlıların (muğların) dünyaya Zərdüştlük dinini bəxş etdiyini, muğların Şərqdə kahin kimi mənəvi rəhbər rolu oynadıklarını bildirir.

Mağların fəaliyyəti Zərdüştdən minillər əvvəlki dövrü əhatə edir. *“Baş mağ Zərdüşt isə mağların min illər boyu topladıqlarından çox şey götürmüş, bunu yaratdığı dində əks etdirmişdir. “Avesta” da mağların ayin və mərasimlərinin xeyli ünsürlərinə rast gələ bilərik” (Şükürov 1993, 45).*

A.Şükürov və G.Abdullazadə haqlı olaraq Zərdüştlük dininin daha çox İranla bağlanmasını Avestanı, Zərdüştlüyü mağların tarixinin milliyətcə qeyri-azərbaycanlı tədqiqatçıların öyrənməsi ilə əlaqələndirirlər.

Qədim azərbaycanlıların dünya, insan və cəmiyyət haqqında görüşlərini, ideoloji baxışlar sistemini özündə əks etdirən bütün Avropada və Şərqdə öz yeri və təsiri olan Zərdüştlük Azərbaycan milli təfəkkürünün məhsuludur. Görkəmli tədqiqatçı Y.Qarayev yazır:

“Azərbaycanın tarixi ərazisində-Ərdəbildə və Təxti-Süleymanda yaradılmış böyük, ortaq ümumşərq dini və ədəbi-fəlsəfi abidəsi olan Avesta azəri-türk mədəniyyətinin təşəkkülündə bilavasitə qaynaq rolu oynamışdır” (Qarayev 1996, 81). Müəllif Azərbaycanda anadan olmuş Zərdüştün cəmiyyətdə müqavimətlə üzləşdiyinə görə vətəninə tərk etdiyini göstərir.

Zərdüştün vətəni Azərbaycanda, qonşu İranda və Əfqanıstanda çoxallahlılıq yayıldığı halda, onun dinində təkallahlılıq ideyası əsas yer tuturdu. Zərdüşt həm maddiyyatı, həm də mənəviyyatı qəbul edirdi.

Zərdüştün ən dəyərli görüşlərindən biri də demokratik dövlət ideyasını irəli sürməsidir:

“Avestanın cəmiyyətə, dövlət idarəçiliyinə baxışlarında qəbilə-tayfa münasibətlərinin demokratik prinsipləri və quldar demokratiyası təqdir olunsada, Avestanın sonrakı tərtibatlarında monarxiya üsul-idarəsi başlıca dövlət idarəçiliyi forması elan olunmuşdur” (Cəlilov 1993, 8). Zərdüştlük məhz özü monarxiya üsul-idarəsinin dininə çevrildi.

Əhəmənilərin dininin Zərdüşt dininə münasibətinə gəldikdə, onun mağların dinləri ilə qarşı-qarşıya durması üçün heç bir əsas yox idi. Əhəmənilər mağların Zərdüştlüyünə uyğunlaşaraq, qədim Məzdəyə və digər İran allahlılarına sitayiş edirdilər. Onların dini terminlərində cüzi fərqlərə təsadüf etmək olardı. Deməli, Zərdüştlüyün transformasiyası məhz Əhəmənilər dövründə baş vermişdir.

“Qat təlimlərinin Zərdüştlüyəqədərki xalq dinləri ilə kompromis birləşməsindən erkən Zərdüştlüyün transformasiyası... ellinizm dövründə və Parfiya çarlığı zamanı da davam edirdi. Antik mənbələr, arxeoloji materiallar və təsviri incəsənət abidələri sübut edir ki, mağlar bu zaman Qərbi İranın dini həyatında əsas rol oynamaqda davam etmişlər. Onların etiqadları, mərasimləri Kiçik Asiya və Zaqaqfaziya (Cənubi Qafqaz) xalqlarının dinlərinə və ideologiyalarına güclü təsir etmişdir” (Качумова 1993, 84). Sasanilər dövründə “kiçik avestalı” Zərdüştlük ehkamçı dövlət dininə çevrildi. Bu din odla və qılıncla ilhaq olunan ərazilərdə digər dinlərə və təriqətlərə düşmən, intolerant münasibət bəslədi. Bu din, artıq III əsrin ikinci yarısında aparılan din siyasətində manixeyçiliyin darmadağın edilməsinin və təqib olunmasının təşkilatçısı və ruhlandırıcısı oldu.

Zərdüşt təlimində dövrünün Hind-İran tayfa dinlərinin allahları içərisindən Ahura-Mazdanı vahid bir allah kimi seçmişdir. Zərdüşt öz dinində ictimai bəlalara qarşı mübarizə problemini irəli sürmüşdür: *“Birinci olaraq Zərdüşt öz təlimində ictimai bəla ilə mübarizənin bütün imkanlarından söz açdı... burada insana böyük rol verilir... Bu peyğəmbərin təliminə görə, insan xeyrin, həqiqətin (doğrunun) və vicdanın şər, yalan və qaranlıq üzərində qələbəsinə kömək etməlidir”* (Mövsümova 2003, 84).

Zərdüşt öz təlimində baş tanrı Ahura-Mazdanın köməkçisi olan ruhlardan aşağıdakıların adlarını çəkir:

1. *Voxu-Mana* (yaxşı niyyət, xeyirxah fikir).
2. *Aşa-Vaxiştə* (həqiqət qanunun təcəssümü).
3. *Spenta-Armaiti* (müqəddəs möminlik, dindarlıq).
4. *Xşatra-Vairya* (arzuolunan hakimiyyət).
5. *Xaurvadard* (bütövlük, təmizlik).
6. *Ameredat* (ölməzlik) (Mövsümova 2003, 84-85).

Əhəmənilər və Arşagidlərin dini tolerantlığını Sasani şahənşahları da davam etdirmişlər. Yaddinlilərin təqib olunmasının zəifləməsi heç də hakimiyyətin etiqad dözümlülüyünü göstərmirdi. Dövlət öz iradəsini hərbi və iqtisadi yolla da diktə edirdi. Buna görə də qeyri-zərdüştlərin təqib edilməsi xeyli vaxtdan sonra daha kəskin xarakter aldı. Eyni zamanda, Zərdüştlük yüzillərlə formalaşmış ziddiyyətlərdən Sasanilər dövründə də azad olmadı. Bu zaman Sasani rəsmi dövlət, din qurumu Zərdüştlüyün “iranlılıq” xarakterinin müstəsnalığı haqqında təsəvvürlərə yardım edirdi.

“Azərbaycan Adurqušnasp məbədi ilə Zərdüştlük kahinlərinin başlıca da-yəqlərindən biri idi. Zərdüştlük ənənələri Zərdüştü, çox ehtimal ki, hələ Sasani dövləti və Adurqušnasp Atəşpərəstlik müəssisəsi yarananaqəd Midiya ərazisi ilə bağlayırdı” (Касумова 1993, 87). Aydınır ki, bu versiyanın məşhurluğu Azərbaycan məbədi ilə əlaqədar idi. Bu ənənənin başlanğıc nöqtəsi kimi Avesta mətnləri çıxış edirdi.

Zərdüştün vətəninin Azərbaycan olduğunu bütün mənbələr təsdiq edir. Riqozina *“Midiya tarixi”* əsərində *“Zərdüştün vətəninin Azərbaycan olduğunu qətiyyətlə bildirmişdir”* (Ригозина 1903, 28). Zərdüştlüyü rəsmi dövlət dini elan edən Sasanilər dövlətində əsas atəşgah Atropotenin paytaxtında idi. Zərdüştçü kahinlər Sasani dövlətində məhkəmələrdə hakim vəzifəsini icra

edirdilər. Şahənşahlar taxta çıxdıqdan sonra öz dövlətinin paytaxtından Azərbaycandakı baş məbədi ziyarət etməli olurdular. Sasanilər sülaləsi oda sitayişlə sıx bağlı idi.

Parfiya zamanı fars hökmdarları özlərini müqəddəs odun qoruyucusu hesab edirdilər. Sasanilər sülaləsinin baniləri farsın kahinləri və Anahitlərin məbədi ilə sıx bağlı idilər. Rəsmi dövlət oda sitayiş mərasimi ilə yanaşı, İranda əcdadlara sitayiş ənənələri də var idi. Dövlət oda sitayiş mərasimi maniyahılar darmadağın ediləndən sonra, Sasani Zərdüştlük dininin islahatlarına qədər mövcud olmuşdur. Teokratik cəmiyyətlərdə Zərdüştlük mənəvi, hüquqi, təcrübi hakimiyyətə malik olmuşdur. *“Teokratik dövlət yaradan Sasanilər Avesta və məzdəizmi əhya etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Bu zaman II Şapurun dövründə mərkəzi Konstantinopol olan Xristianlıq, tədricən, Azərbaycan və İranda yayılmaqda idi. Şərqə gəldikdə isə Guşanda Buddizm sürətlə yayılırdı. Belə bir şəraitdə Sasanilər məzdəizm ideologiyasını təbliğ etməyə məcbur idilər. Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Zərdüştlük bütün ölkədə hakim ideologiyaya çevrilmişdi. Əhəmənilər hakimiyyəti devrildikdən sonra, Yaxın Şərq ölkələrində Ellin mədəniyyəti, o cümlədən müxtəlif dini və fəlsəfi görüşlər geniş surətdə yayılmışdı. Zərdüştlük Sasanilərin hakimiyyət başına gəlmələri ilə əlaqədar olaraq qüvvətlənməyə başlamışdı”* (Fazili 1992, 140).

Zərdüştlük dövlət dininə çevrildikdən sonra, dövlət təriqətçi təlimlərə və Bütprəstliyə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Adurquşnasp atəşgahı Sasanilər sülaləsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. *“Bu atəşgah dövlətin və dinin vəhdətinin, Sasani şah hakimiyyətinin ruhaniliklə möhkəmlənmiş ittifaqının simvolu idi”* (Качумова 1993, 97).

Sasani şahənşahları tacqoyma mərasimlərini atəşgah məbəbində keçirirdilər.

Zərdüştlüyün türklərin dini olub-olmaması məsələsi elmi ədəbiyyatda mübahisə doğuran amillərdəndir. F.Ələkbərli türklərin Zərdüştün dinini qəbul etmədiyini və bunun səbəblərini göstərir. Türklərin *“Zərdüştün “yeni din”inin qəbul etməməsinə səbəb burada təktanrıçılıq olan Göy Tanrı fəlsəfəsi ilə iranlıların çoxallahlıq inancının üst-üstə düşməməsi, odun ilahiləşdirilməsi və adət-ənənələrdə ciddi dəyişikliklər etməsi idi”* (Ələkbərli, 132).

Bizim fikrimizcə, Zərdüştlüyün iranlılara bağlanması doğru deyildir. Əslən azərbaycanlı olan Zərdüşt özünün dini-fəlsəfi təlimi ilə Şərqdə və Avropada şöhrət qazanmış və qədim türk, azərbaycanlı abidəsi yaratmaqla özünün dövlətçilik ideyaları ilə müasiri olduğu Azərbaycan və İran ölkələrinin dövlət dininə çevrilmişdir. Yerli din başçıları ilə ixtilafları ucbatından Zərdüşt İranın şərqinə gedir, İran hökmdarı fars Gəsitəsbə öz dinini qəbul etdirir, bu dini İran, Hindistan, Kiçik Asiyada yayır.

Qədim dövrlərdə türklər öz fəaliyyətləri və təfəkkürləri ilə mükəmməl dövlət qurumları yaratmışlar. Türkün, azərbaycanlının dövlətinin qüdrəti onun tanrısında idi. Y. Qarayevin fikrincə, *“Qərbin “tarix və tərəqqi konsepsiyası”, xüsusən K. Marksın “tarix siniflər mübarizəsidir” təlimi türk tarixinə şamil edilə bilmir. Atlı (köçəri) həyat tərzini və dövlət qurumu buna kökündən zidd idi (Qarayev 1996, 77).* Deməli, qədim türk cəmiyyətlərində hərbi demokratik qurumlar mövcud idi.

Bizim eradan əvvəl I minilliyin ilk əsrlərində Qərbi Midiyada Manilik dini yayıldı. Bu təlim rəsmi dövlət dininə, Zərdüştlüyə qarşı yönəlmişdi. Dövlət və Zərdüştlük maniliyi küfr elan etmişdir. Mani bütün dinləri birləşdirib bir din etməyə çalışırdı.

Məzdəkilik Azərbaycanın Həmədan şəhərində yayılmış, əslində, din pərdəsi altında feodal dövlətinin əleyhinə çevrilmişdi. Onun ideyalarından, islahatlarından imperiya öz gücünü artırmaq üçün istifadə etmişdir. Sonralar Məzdək kafir elan edildi, məzdəkilik hərəkatı yatırıldı.

Nəticə

Beləliklə, tarixən Azərbaycanda qədim Manna, Midiya, Atropatena, Albaniyada dövlət-din münasibətləri təşəkkül tapmışdır. Bütün bunlar, öz növbəsində, Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərin inkişafına, dövlət-din münasibətləri sisteminin formallaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Zərdüştlük Azərbaycanda yaranmış, sonralar qonşu tayfalar və İran əhalisi arasında yayılmış, qəbilə-tayfa münasibətlərini və ziddiyyətlərini əks etdirmişdir. Qədim Zərdüştlük ideologiyası türk tayfaları mağlarla sıx bağlı olmuşdur. Bu, özünü dövlət idarəçiliyində də göstərmişdir. Mağlar Zərdüşt-

lüyün rəsmi din olduğu dövrlərdə kahin, torpaq sahibləri və məhkəmələrdə hakim olmuşdur.

Mağların dini kimi meydana gələn Zərdüştlük Midiya ərazisində yaşayan qədim türklərin milli-dövlət dini, sonralar Əhəmənilərin və Sasanilərin dövlət dini olmuşdur. Zərdüştlük təsisatları dövlətlərin mədəni, dini, dünyəvi, siyasi və hüquqi həyatında mühüm rol oynamış, dinlə ali hakimiyyət arasında sıx qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə feodalizm mərhələsində dini dünyagörüşdə ciddi transformasiyalar baş verdi. Azərbaycan ərazisində yaranmış Zərdüştlük dininə Midiya kahinləri də təsir göstərmişlər. Zərdüştlük dini Əhəmənilərin dövründən etibarən, Azərbaycan, İran və Orta Asiyanın qədim tayfalarının dini idi. Bu dinin kahinləri mövcud ictimai quruluşun ilahi bir mənşəyə malik olduğunu təbliğ edirdilər.

Zərdüştlük dininə qarşı Manilik və Məzdəkilik dinləri mübarizə aparsa da, rəsmi dövlət dini Zərdüştlük dövlətin köməyi ilə onları zəiflətməmişdir. Zərdüştlük qədim yunan və Avropa fəlsəfəsinə təsir etmiş, həm də dualist fəlsəfi sistem, əxlaq kodeksi kimi yayıldığı ərazilərdə şüurlara, həyat tərzlərinə, davranışlara hakim olmuşdur. Zərdüştlük Allahın və şahlarşahının xidmətçisi olduğu kimi, dövlət başçıları hər bir şəhərdə nüfuzlu, güclü Zərdüştlük dini təşkilatları (magustan) yaratmış, dövlət fərmanlarında Zərdüştlük sarayda, ölkənin bütün şəhərlərində və ərazisində dövlət dini kimi fəaliyyət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi. (1994). (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I Cild. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, (680 s.).

Azərbaycan tarixi. (1993). Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, (284 s.).

Cəlilov M.F. (1993). Azərbaycan fəlsəfəsi [Mətn]: ali məktəbtələbələri üçün mühazirələr. Bakı: BDU, (87 s.).

Çəmənzəminli Y.V. (1977). Azərbaycanda zərdüşti adətləri. Əsərləri. 3 cildə, III cild. Məqalə, oçerk və xatirələr. Bakı: Elm, (s. 82-89).

Çəmənzəminli Y.V. (1977). Əsərləri. 3 cildə, III cild. Məqalə, oçerk və xatirələr. Bakı: Elm, (404 s.).

Engels F. (1971). Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı: Azərənşr, (240 s.).

Ələkbəli F. (2017). Türk sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və tanrıçılıq. Bakı: XAN nəşriyyatı, (512 s.).

Fazili A. (1992). Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz. (Atropatena e. ə. IV – e. VII əsri). Bakı: Elm, (216 s.).

Qarayev Y. (1996). Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, (712 s.).

Quliyev A. (2014). Azərbaycanın siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. (Ən qədim dövrdən VIII əsrədək). Bakı: Xəzər universitetinin nəşriyyatı, (212 s.).

Məmmədov Z. (1994). Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Bilik inkişaf mərkəzi, (340 s.).

Mövsüмова L. (2003). Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı: Ulu, (376 s.).

Mustafayev C. (2013). Fəlsəfi-tarixi araşdırmalar. Bakı: Vətən, (126 s.).

Svyatovxovski T. (2000). Rusya və Azərbaycan sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı., (373 s.).

Şükürov A., Abdullazadə G. (1993). Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, (93 s.).

Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. (2004). Санкт-Петербург: Питер, (302 с.).

Алиев И. (1961). История Мидии. Баку: Изд.во АН Азерб. ССР, (382 с.).

Аскер Э. (2010). Азербайджанцы: особенности национального характера. Баку: Мутарджим, (352 с.).

Кашкай С.М. (1977). Из истории Маннийского царства. Баку: ЭЛМ, (120 с.).

Касумова С.Ю. (1993). Азербайджан в III-VII вв [Этнокультурная и социально-экономическая история], Баку: ЭЛМ, (140 с.).

Мир-Багирзаде С. (2019). Очерки по теории и истории культуры Азербайджана. Баку: Апостроф, (272 с.).

Платон. (1970). Сочинение 3-х томах, т.2, Москва : Мысль, (611 с.).

Ригозина З.А. (1903). История Мидии. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Маркса, (537 с.).

Рзаев А.К. (1986). Этюды из истории политико-правовых учений. Баку: Азернешр, (176 с.).

Mustafa Fazil. Türklərin din anlayışı: İslamdan öncəki dini dünyagörüşlərlə fəlsəfi elmi müqayisə //http://www.qafqazinfo.az/gundem.az/turklerin – dini – menseyi haqqında – Fazil-mustafa./21.09.2017/

д.ф.по теологии Джейхун Мамедов

ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются государственно-религиозные отношения, сложившиеся в древнем Азербайджане. Отмечается, что в древние времена на территории Манны, Мидии, Атропатены и Кавказской Албании проводилась особая государственная религиозная политика. Следует учитывать то, что в древнем Азербайджане существовали противоречия между древними религиозно-правовыми нормами Авесты и существующими социально-экономическими условиями феодального государства Сасанидов. Ярко выраженный схоластический и консервативный характер богословия в государстве Сасанидов особенно сильно проявлялся на фоне его активной военной и торговой экспансии. Население, проживающее на территории империи Сасанидов, придерживалось различных религиозных взглядов и представляло разные культуры, а также разный уровень социального и экономического развития. Официальные религиозные структуры империи были вынуждены смириться с присутствием на их территории философских школ, изучавших наследие Аристотеля и преподававших христианство. Высшее духовное сословие зороастризма должно было считаться с влиянием религии и культуры Индии, смириться с изучением персидского перевода Авесты, основ философских учений “греков”, а также древнеиндийской философии и медицины.

Зороастрийская религия была основной для древних племен Азербайджана, Ирана и Средней Азии со времен династии Ахеменидов. В более поздние времена она получила широкое распространение и в других регионах.

Ее жрецы проповедовали, что существующий общественный строй имеет божественное происхождение. Зороастризм, будучи религией

древнего Азербайджана, играл ключевую роль в государственно-религиозных отношениях того времени. Он нашел яркое выражение в государственной политике и решениях, принимаемых в тот период.

Учение зороастризма на более позднем этапе оказало влияние на древнегреческую и европейскую философию, а также на сознание, образ жизни, поведение на тех территориях, где оно получило распространение как дуалистическая философская концепция и моральный кодекс. Главы государств в те времена создавали в каждом городе влиятельные, могущественные религиозные зороастрийские структуры (магустан). Зороастризм распространился в качестве государственной религии при дворе, во всех городах и на всей территории страны.

Ключевые слова: Манна, Мидия, Атропатена, Кавказская Албания, государство, религия, Авеста, зороастризм.

Assist. Prof. Jeyhun Mammadov

FORMATION OF THE STATE-RELIGION RELATIONS IN ANCIENT AZERBAIJAN

ABSTRACT

This article covers the relations between state and religion existing in ancient Azerbaijan. It is noted that a specific state religious policy was pursued on the territory of Mannea, Media, Atropatene, and Caucasian Albania in ancient times. It is well to bear in mind that contradictions between the ancient religious and legal norms of the Avesta and the socio-economic conditions in the feudal Sasanian Empire existed in ancient Azerbaijan. The strongly-pronounced scholastic and conservative nature of theology in the Sassanid Empire manifested itself amid its active military and trade expansion. The population residing on the lands of the Sassanid Empire practiced different religions and represented various cultures, as well as levels

of social and economic development. The official religious structures of the empire were forced to accept the presence of the schools of thought studying the legacy of Aristotle and teaching Christianity on their territory. The religious establishment of Zoroastrianism had to reckon with the influence of religion and culture of India, putting up with the study of the Middle Persian translation of the Avesta, the basics of the philosophical teachings of the "Greeks", as well as ancient Indian philosophy and medicine.

Zoroastrianism had been the main religion for the ancient tribes of Azerbaijan, Iran and Central Asia since the Achaemenid dynasty. Later, it has become widespread in other regions.

Its priests claimed that the existing social order has a divine origin. Zoroastrianism, being the religion of ancient Azerbaijan, played an essential role in the relations between State and religion of the day. It was reflected in the state policy.

The teachings of Zoroastrianism at a later stage influenced ancient Greek and European philosophy, as well as consciousness, lifestyle and behavior in the territories where it was widespread as a dualistic philosophical system and moral code. At that time, the heads of state established influential and powerful Zoroastrian structures (magustan) in every city. Zoroastrianism prevailed as the state religion in the palace, in all cities and territories of the country.

Keywords: *Mannea, Media, Atropatene, Caucasian Albania, state, religion, Avesta, Zoroastrianism.*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. İ.M.Tağiyeva